

ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
ФИЛОЛОГИЯ ЖӘНЕ ӘЛЕМ ТІЛДЕРІ ФАКУЛЬТЕТІ
ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІ мен ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ ТЕОРИЯСЫ
КАФЕДРАЛАРЫ, «ЛИНГВОАРНА» ҒЗЖОӘ ОРТАЛЫҒЫ,
АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ МҰРАЖАЙ-ҮЙІ
«ҰЛТ БОЛМЫСЫ» ЖУРНАЛЫ

**АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ФИЛОЛОГИЯСЫ:
ӨТКЕНІ, БҮГІНІ МЕН БОЛАШАҒЫ**

**G-Global платформасында өткізілген ғылыми-әдістемелік
онлайн-семинардың**

МАТЕРИАЛДАРЫ

2017 жылдың 12–19 қаңтары

АЛМАТЫ 2017

ӨОЖ 811.512.122: 821.0
КБЖ 81.2Каз : 83.3(5Каз)
А94

Баспаға Филология және әлем тілдері факультетінің
Ғылыми кеңесі шешімімен ұсынылған

Редакция алқасын басқарған:

Өмірхан Әбдиманұлы – Факультет деканы.

Күркебаев Кеңжетай Құрманбайұлы – Деканның ғылыми инновациялық және халықаралық байланыстар жөніндегі орынбасары.

Ақымбек Съезд Шардарбекұлы – Қазақ тіл білімі кафедрасының меңгерушісі.

Редакция алқасы:

Темірболат Алға Берікбай – Қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасының меңгерушісі.

Имаханбет Райхан Сахыбекқызы – Қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасының доценті

Иманқұлова Салтанат Меркібайқызы – Факультеттің әдістемелік кеңес төрағасы.

Гүлжанар Амантайқызы – «Ұлт болмысы» журналының бас редакторы.

Жауапты шығарушылар:

Аширова Анар Тишибайқызы – «ЛИНГВОАРНА» филологиялық ғылыми-зерттеу және оқу-әдістемелік орталықтың жетекшісі.

Егізбаева Назыкен Жаненқызы – Қазақ тіл білімі кафедрасының доценті.

«Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ филологиясы: өткені, бүгіні мен болашағы»:

Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының «Оқу құралы» атты қазақша әліппесіне 105 жыл толуына орай ғылыми-әдістемелік G-Global платформасындағы онлайн-семинар материалдары (2017 жылдың 12-19 қаңтары). – Алматы: әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2017 –165 бет.

ISBN 978-601-04-2586-6

ISBN 978-601-04-2586-6

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Филология және әлем тілдері
факультеті Қазақ тіл білімі кафедрасы,
2017 ж.

МАЗМҰНЫ

Алғысөз.....	5
--------------	---

ЖАРЫССӨЗ БАЯНДАМАЛАРЫ

<i>Сыздық Р.</i> Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ жазуы	6
<i>Ұалыұлы Н.</i> Ұлттық жазудың ұлы диқаншысы	9
<i>Смағұлова Г. А.</i> Байтұрсынұлы қазақтың шешендік сөздері жайында.....	14
<i>Салқынбай А.Б.</i> Ақымет Байтұрсынұлы – қазақ грамматологиясының атасы	18
<i>Жұбаева О.</i> Қазақ тіл біліміндегі жаңа бағыттардың А.Байтұрсынұлы еңбектеріндегі көрінісі.....	21
<i>Ақымбек С.Ш.</i> Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ графикасы мәселесі	29
<i>Бұлдыбай А.С.</i> А. Байтұрсынұлының шешендік сөздердің жанрлары туралы толғамдары.....	34
<i>Имаханбет Р.С.</i> «Оқу құралы: қазақша алифба», «Әліп-бй: жаңа құрал» оқулықтары туралы аңдату және кейінгі басылымдарына жалпы шолу.....	37

I. А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЖӘНЕ ТІЛ БІЛІМІ, ЖАЗУ, ТЕРМИНОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ

<i>Амантайқызы Г.</i> Қазақ көсемсөзінің қалыптасуындағы Ахмет Байтұрсынұлының қызметі.....	45
<i>Аширова А.Т.</i> Тіл білімінің алтын дінгегі – Ахмет Байтұрсынұлы	47
<i>Ахметалиева Г., Зайсанбаев Т. А.</i> Байтұрсынұлы және қазақ тілінің дыбыстық жүйесі	50
<i>Әміров Ә. А.</i> Байтұрсынұлы ұсынған лингвистикалық терминдер	53
<i>Егізбаева Н. Ж. А.</i> Байтұрсынұлы еңбектеріндегі рай категориясының жіктелу ерекшеліктері.....	56
<i>Есболаева И.А., Базарбекова Н.Ш., Бектаева С.О.</i> Қазақ тіл білімінің негізін қалаушы.....	59
<i>Жұбаева О.</i> Ахмет Байтұрсынұлының терминжасам ұстанымдары.....	61
<i>Иманалиева Ғ.К.</i> Экспрессия, эмоция терминдерінің А. Байтұрсынұлы еңбектерінде берілуі.....	67
<i>Имангазина А. А.</i> Байтұрсынұлы және семасиология мәселелері	71
<i>Иманқұлова С.</i> Ахмет Байтұрсынұлы және тілді меңгертудегі берік ұстаным	74
<i>Күдерінова Қ.Б. А.</i> Байтұрсынұлының емле ұстанымы, орфограммалау тәсілдері.....	77
<i>Күдерінова Қ.Б. А.</i> Байтұрсынұлы жазуының графика-орфографиялық ерекшеліктері.....	83
<i>Қондыбай К.</i> Ахмет Байтұрсынұлы және жазу мәселесі	88
<i>Мамырбекова Г.М. А.</i> Байтұрсынұлы әліпбиіне қатысты қоғамда орын алған пікірталастар.....	91
<i>Мамырбекова Г. М.</i> Ахмет Байтұрсынұлының қазақ әліпбиін (алфавитін) жасаудағы қызметі.....	95
<i>Мұратбек Б.К.</i> А. Байтұрсынұлы зерттеулеріндегі тіл қисыны(стиль), сөз мәдениеті, сөз өнерінің ғылымы мәселелері.....	101
<i>Садуақас Н.А.</i> А.Байтұрсынұлы еңбектеріндегі жазуы мәселесі	104
<i>Саткенова Ж.Б.</i> Тілші-ғалым Ахмет Байтұрсынұлының тілдік талдау жүйесіне қатысты әдістемелік көзқарасы туралы.....	108
<i>Турабаева Л.К., Әбдікерімова Г.А., Сайлаубеков А.Н.</i> А. Байтұрсынұлы – қазақ терминологиясын қалыптастырушы	110
<i>Түсіпқалиева Р.К.</i> Білімнің бастауы – ұлт тілінде.....	113
<i>Шыныбекова А.К.</i> А. Байтұрсынұлы және қазақ терминдері.....	114

II. А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТАНУ, ОҚЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

<i>Айтжанова Г.С.</i> А. Байтұрсынұлының «Өгіз бен бақа» мысалы	121
<i>Әбдікерімова Г.А., Турабаева Л.Қ., Бектаева С.О.</i> А. Байтұрсынұлының мол мұраларының жас ұрпақ тәрбиесіндегі маңызы	123
<i>Базарбекова Н.Ш., Есболаева И.А., Көшербаева Г.М.</i> А. Байтұрсынұлы – бостандық пен тәуелсіздік жолындағы күрескер	125
<i>Бектаева С.О., Әбдікерімова Г.А., Мадалиева А.Б.</i> Ахмет Байтұрсынұлының әдебиет теориясы саласындағы еңбектерінің маңыздылығы	127
<i>Бекназаров Б.А.</i> Ахмет Байтұрсынұлы және Алаштың айбынды тағылымы	129
<i>Бөгенбаева Ә.Б.</i> Ахмет Байтұрсынұлының креативті көзқараста туған тәржімалары	133
<i>Жаметова Ж. А.</i> Байтұрсынұлы мысалдарын орта мектепте оқыту	138
<i>Матенова Ғ.Ж.</i> Ахмет Байтұрсынұлы шығармасы арқылы өлеңнің мазмұны мен идеясын меңгерту	142
<i>Мұқашев Т. А.</i> Байтұрсынұлы публицистикаларындағы халық тағдыры	149
<i>Мұқашева А. Б.</i> Момышұлының Ахмет Байтұрсынұлы жайлы көзқарастары	151
<i>Оспанова А.</i> Ахмет Байтұрсынұлының қайраткерлік күрес бағыты	154
<i>Рамазанова Ш.Ә.</i> Ахмет Байтұрсынұлы және шығарма тілі	158
<i>Смағұлова С.Ә.</i> Ағартушының қазақ әліпбиі және оның қазақ тарихындағы маңызы	161

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ГРАФИКАСЫ МӘСЕЛЕСІ

*Ақымбек Сьезд Шардарбекұлы
филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*

Әлем халықтарының тарихына үнілер болсақ, әліпби, жазу-сызу мәдениетін қалыптастырудың белгілі бір мемлекеттер үшін ғасырлар бойы қиындық тудырғанын байқаймыз. Себебі, жазу-сызу – ол,

Біріншіден, әр ұлттың білім-ғылым деңгейін көрсететін және ғылыми құндылықтарды ұрпақтан-ұрпаққа қалдырудың басты жолы болса,

Екіншіден, әліпби арқылы белгілі бір ұлт немесе ұлыс тілінің лексикалық, фонологиялық, жалпы грамматикалық ерекшелігін байқауға болады.

Үшіншіден, әліпби арқылы ұлттың жан дүниесін, өткен тарихы мен тілін, мәдениеті мен әдебиетінің кешегісі мен бүгінгісін, тіпті болашағын да болжауға болады.

Төртіншіден, әліпбидің болуы – мемлекет тарихының көрсеткіші, соған қарап, ел мен елді өркениеттілік деңгейі тұрғысынан салыстыруға болады.

Бесіншіден, ұлттық әліпби – әлемдік ақпарат кеңістігіндегі белгілі-бір ұлттың символикалық бейнесін көрсетеді, ұлттық идеологиясының әлеуетін аңғартып қана қоймай, саяси-экономикалық деңгейін де анықтауға мүмкіндік береді.

Қазіргі әліпбилердің пайда болуы халықтың өркениеттік дамуының нәтижесін көрсетеді. Жазу мәдениеті өркениеттіліктің негізгі өлшемі болып табылады. Адамзат баласы бүгінгі күнге дейін түрлі жазу, сызу, әліпби реформалары бастан кешті. Өйткені әр ұлттың өзінің ұлттық тілі болуы керектігі сияқты, сол тілдегі дыбыстарды танбалайтын төл жазуының да болуы маңызды.

Әліпби, ең алдымен, сауат ашумен, оқыту ісімен және емле ережелерімен, жалпы айтқанда, сауатты оқып-жазумен тікелей байланысты. Олай болса, жазу – ұлттығымыздың бір белгісі болып табылады.

«Харіп – әліпбидің танбалық бөлігі және тілдің жазылымдық әлеуетінің негізі болып табылады. Сондықтан да әліпби түзу харіп жасақтауға бірден-бір тәуелді. Харіп саны мен сипаты жағынан әліпбидің талабына қарай анықталып, заман талабына сай таңдалған кескіні болуы керек – деген С.Ерғалидің пікірі де көңілге қонымды.

Ең жақсы жазу деп емле-ескертпелері мейлінше аз жазуды айтады. Ондай жазу үлгісі тілдің төл дыбыстарымен төл танбалар үйлесімін тапқанда ғана құрастырылады. Ендеше, әліпби құрамы дұрыс анықталып, оның танбалары реттелсе, емле-ережені жөнге салудың төте жолы ашылады. Тәуелсіздік алған уақыттан бері Қазақстан ұлттық саясатты демократиялық жолмен жүргізіп келеді. Түркітілдес мемлекеттер латын графикасына көшуді тез қолға алуға кіріссе, Қазақстан бұл мәселеде қоғамдық пікірдің әбден пісіп-жетілуін күтті. Бүгінгі қолданыстағы әліпбиіміз қазақ тілі білімі ғылымында үлкен қиындықтар туғызып, ережелер жанынан ескертпелер орын алып жатты.

Жалпы қазақ жазуы тарихындағы өзгерістер мен әліпбилердің ауысуы себептерін талдап қарастырар болсақ, әліпби реформасына байланысты бұл кезде екі түрлі көзқарас болды. Бірінші топ – қазақ тілінің дыбыс жүйесін беруде араб жазуының мүлде жарамсыздығын дәлелдеп, оны басқа әліпбимен ауыстыруға шақырса, екінші топтағылар араб әліпбиін ғасырлар бойы пайдаланып икемдеу идеясын ұсынады. Сонымен қазақтың ұлттық жазба әдеби тілін қалыптастырудың алғашқы қадамындағы басты мақсаты, оның дыбыстық жүйесін дұрыс бере алатын жаңа әліпби қабылдау не қолданылып жүрген араб графикасын біраз жетілдіру болды. Қазақ тіліндегі дыбыстар жүйесін арнайы зерттеп, әліпби құрастырған қазақтың алғашқы фонологы – Ахмет Байтұрсынұлы. А. Байтұрсынұлы – өзінің бүкіл саналы өмірін қазақ жазба тілін лексикалық шұбарлықтан, басқа тілдерден синтаксистік ықпалынан тазартумен айналысып, қазақ тілі ғылымын дамытқан ірі тұлға. А.Байтұрсынұлы қоғам, ғылым мен мәдениеттің өркендеуі жазу арқылы іске асатынын жақсы түсінді. Ғалым

сауатсыздықты жою үшін әріп, оқулық мәселесі кезек күттірмейтін мәселе екенін біліп, араб жазуының қазақ тілі үшін қолайлы емес жақтарын түзеп, оның тілдің дыбыстық ерекшеліктеріне сай етіп, сингармониялық ұлттық әліпби түзеді. Әліпбиде қазақ тіліне тән, төл дыбыстарға ғана орын беріліп, кірме дыбыстар алынбайды. Сондықтан А.Байтұрсынұлының бұл жазу жүйесін ұлттық қазақ жазуы деп атаймыз. Ғалым араб әліпбиіндегі бірнеше мазмұнда қолданылатын таңбалардың бір ғана тұрпатын алған. Бұл әліпби жүйесі 1924 жылы маусымның 12-18 күндері аралығында ҚазақАССР-інің сол кездегі астанасы Орынбор қаласында тұңғыш құрылтайда талқыланады. Құрылтайда жазу ережелерін нақтылау, әліпби мәселесі, қазақша пән сөздерін жүйелеу, әдеби тілді қалыптастыру, бастауыш мектептің бағдарламасын даярлау, у мен и дыбыстарының дауысты не дауыссыз екенін анықтау, қысандардың жазылуы және т.б. мәселелер қарастырылды [Уәлиұлы Н. А. Байтұрсынұлы және қазақ жазуының онтогенездік дамуы. Ұлттық рухтың ұлы тіні. – Алматы: Ғылым, –1999. -566 б]. Осы жиын тұрасында «Еңбекші қазақ» газетінің 1924 жылғы мамырдың 23-індегі санында мынадай комментарий берілген: «Бұл жиылыс еріккеннің ермегі емес, топалаң уақытындағы той емес, мектептерде оқу ана тілінде жүргізіліп, кітаптар жанданып, жазу машинасы шығып, мекемелерде іс қазақ тілінде жатқан дәуірде үлкен сапырылыс болып, пікір, өрнек, жазу-сызу, програмдар, жобалар майданы ашылған дәуірде өмір тілегімен болып жатқан жиылыс. Бұл жиылыс – ой, сөз жиылысы».

Съездің күн тәртібінде 5 мәселе қойылады: «1. Жазу ережелері (яғни орфография мәселелері); 2. Әліпби (яғни алфавит мәселесі); 3. Қазақша пән сөздері (терминология); 4. Ауыз әдебиетін жию шаралары; 5. Бастауыш мектептердің бағдарламалары».

Съезде латын графикасына көшудің қажеттілігі жөніндегі негізгі баяндаманы қоғам қайраткері Нәзір Төреқұлов жасаса, ал оған қарсы ұстанымдағы баяндаманы қазақ тіл білімі теориясының негізін қалаушы ғалым Ахмет Байтұрсынов оқыды.

Филология ғылымдарының докторы, белгілі ғалым Серікқали Байменше сол кездегі жағдайға байланысты пікірін былайша жеткізеді: «1912 жылы ұлы ағартушы Ахмет Байтұрсынов 24 әріптен тұратын жаңа әліпби жасап, мұны «қазақ жазуы» деп атады. Бірақ ол халық үшін «Байтұрсыновтың әліпбиі», «төте жазу» болып қалды. XX ғасырдың 20-жылдарының бас кезінде осы әліпби реформаланып, жетілдірілді. Сол кезде «Біздің заманымыз жазу заманы, жазумен сөйлесу ауызбен сөйлесуден артық тұрған заман» деп А.Байтұрсынов көрегендікпен айта білді.

Араб әріптеріне негізделіп жасалған және заман талабын ескере отырып жетілдірілген қазақ жазуы Қазақстан өміріндегі ірі мәдени құбылыс болғанына қарамастан, 20-жылдардың соңына таман қазақ әліпбиі латыншаға көшіріле басталды. Ахмет Байтұрсыновтың атақты «Араб әліппесін жақтаған баяндамасы», міне, осы кезеңге арналып еді»

А. Байтұрсынұлы осы съезде латын әрпін алудың мұқтаждық туғызып отырмағандығын алға тарта келе: «Біріншіден, түрік жұртының 90 пайызы баяғыдан бері араб әрпін пайдаланып келеді. Әрқайсысының хат мәдениеті бар. Бір әріпті тастап, екінші әріпті ала қою оңай жұмыс емес. Үлкен қаржы, адамдардың күші, ісі керек. Мұндай екі шығын, екі жұмысты көтергендей қаржы мен қайрат қазақ түгіл, түріктің қай жұртында да болса жоқ» дей келе, латын әрпінің дыбыстық, әріптік, оқылу, жазылу, жазу машинасы теру, таңбалық қиындықтарына жеке-жеке тоқталады да, сөз соңында: «Орыстар аяқ баспай отырғанда бізге не жорық, алу қиын болғандықтан алмай отыр. Аз күшімізді керексіз іске салғанша, басқадан кейін тұрған жағымызға жұмсауымыз жөн емес пе деймін» деп қорытындылайды.

Ал осы съезде жасаған баяндамасында Нәзір Төреқұлов: «Біз латын әрпін қазаққа күшпен алдырғалы отырғанымыз жоқ. Әріптің сыртқы пішініне, ажарына қызығып, сән үшін алғалы отырғанымыз жоқ. Латын әрпі үйрену, жазуға тым пайдалы, жеңіл. Мысалы, газетке 15 пұт араб әрпі керек, латын әрпімен 2/2 пұт керек. Түрік әрпі үшін 174 ұя керек, латынға 24–25 қана ұя керек. Жазу жеңілдігін алғанда да осылай қолайлы. Түрік әрпінің біреуі 4 түрлі, латындікі бір ғана түрлі» – деген деректер мен дәйектер келтіреді.

Латыншылдардың да, арабшылдардың да уәждері мен дәлелдерінің әлде де пісіп-жетілмегендігін, сол себепті де съезге қатысушылар Қарақалпақ және Астрахань

қазақтарының басын қосып, толық съезд шақыруға келіседі. Нәзір Төрекұловқа – 9 дауыс, Ахмет Байтұрсынұлына – 8 дауыс беріледі.

Қазақ-қырғыз білімпаздарының тұңғыш съезі өткеннен кейін араға 2 жыл салып, 1926 жылдың наурыз-ақпан айларында Баку қаласында Түрік білімпаздарының съезі өтеді. Бұл съезге Қазақстан тарапынан белгілі мемлекет және қоғам қайраткерлері, қазақтың жетекші ғалымдары қатысады. Осы оқиға жайында ізденуші М. Майлықұтова былай деп жазады: «1926 жылы ақпанның 26-сында бастылып, наурыздың 6-на дейін өткен Түрікшілдердің құрылтайында түрік нәсілді ұлттардың көбінің өкілдері болды. Түрік оқымыстылары Көперлі-Зада мен Құсайын-Зада, неміс профессоры Менсель, Бартольд, Олденбург, Крымский т.б. ғалымдар қатысты.

Қазақ зиялыларының арасындағы пікірталас ұзаққа созылды. Олардың көпшілігі латын таңбаларын енгізуге қарсы болды. 1927 жылы Қызылордада өткен айтыста арабшыл Илияс Ахметұлы латын әрпін алу мәселесі Қазан төңкерісінен кейін туып отырған жоқ, патша отаршылдық саясатты күшейткен заманда туындады. Орыс патшасы татарды жеңіп, Азияны өзіне қаратып, латын әрпінің бір тарауына орыс әрпін алдыруға лайықтап дербес әріп шығарды. Латын әрпі түсін бояп келген орыс әрпінің дәл өзі деген пікірін ашық айтты. Ал, Смағұл Сәдуақасұлы «латын әрпін алудың саяси қорқынышы бар. Молдалар қарсы болады. Араб таңбалары ислам дінінің таянышы, әріптен қол үзсек, діннен де қол үземіз» деген көзқарасын латыншыл Н. Төрекұлы мен Ә. Байділдаұлы өткір сынайды. Оларды «ескішілдер», «діншілдер» деп кінәлайды.

Қалай дегенмен де «арабшылар» мен «латыншылар» арасындағы айтыс-тартыс «латыншылардың» жеңісімен аяқталды. 1929 жылдың 24 қаңтарында Қазақстан Орталық комитетінің IV-сессиясының қорытындысы бойынша «Латын әрпі негізінде құрылған жаңа қазақ әліпбиі Қазақстанда мемлекет әліпбиі деп саналсын» деген қаулы қабылданды. Бұл бағыттағы жұмыстарға тарихи тұрғыдан талдау жасай келе, түркітілдес халықтардың, оның ішінде Қазақстанның латын қарпіне көшуіне ресми Мәскеудің зор ықпалы болғанын аңғару қиын емес. Түркітілдес халықтарды латыншаға, одан соң кирилл әліпбиіне қайта көшірту арқылы Ресей туысқан халықтардың ортақ жазу мәдениетін үлкен өзгеріске ұшыратып қана қоймай, зиялы аға буын қалдырған әдеби және ғылыми мұраның кейінгі ұрпақ тұрғысынан уақытылы игерілмеуіне, осылайша, тарихи ақтандақтардың қалыптасуына ұйытқы болды. 1940 жылдың аяғында елімізде «Латындандырылған қазақ жазбасын орыс графикасы негізіндегі жаңа әліпбиге көшіру туралы» Заң қабылданды. Қазақ КСР Жоғары Кеңесінің 1940 жылғы 10 қарашасында өткен V сессиясының шешімімен қазақ әліпбиін кирилл негізінде қайта түзеу жұмыстары қолға алынды. Осылайша тарихта қазақ халқы өз әліпбиін 2 рет ауыстырды.

Байтұрсынұлы Ахметтің араб әліпбиін жақтаған байандамасы:

Екі әріпті теңестіріп, артық-кемін тексеріп, өлшеуге салғанда, таразының табан тірейдің нәрселері мыналар боларға тиіс:

1. – тіл дыбысына жеткілікті-жеткіліксіздігі қанша?
2. – қайсысымен басылған, я жазылған сөз оңай оқылады?
3. – қайсысымен жазу жеңіл, жазылғанын тану жеңіл?
4. – қайсысы баспаға қолайлы? (баспаға сыйымды болуы, жұмыстың өнімді болуы да сонда).
5. – үйретуге (сауат ашуға) қайсысы оңтайлы?
6. – көркемдік пен көзге жайлылық жағынан қайсысы артық?

Латын әрпінің асылы – екі түрлі сызық, тік сызық, сопақ шенбер сызық. Латын жүйелі әріптердің бәрі осы екі түрлі сызықтың түрліше үйлесіп құралуынан шыққан. Латын жүйелі әріппен басылған сөздердің жолына қарап тұрсаңыз, екі сызықтың арасымен теп-тегіс тартқан нәрсе сияқты болып көрінеді. Ілуде біреуі ғана болмаса, қатардан шығып тұратыны аз болады. Үстіне қоятын қосымша белгілері де аз болады. Немістің Майман деген профессоры, басқа сондай сана заңын тексеріп, тәжірибе жасаған адамдар мынаны байқаған: басылған сөздердің ішінде не төмен, не жоғары сойдып қатардан шығып тұрған әрпі бар сөздер, немесе үстіне

қойған қосымша белгісі бар әріп кіріскен сөздер тез танылып, шапшаң оқылады екен. Араб әріптері өз ішінде сап түзеген солдат сияқты сымға тартқандай, екі сызық арасында қысылып тұрған әріп те болмайды. Жолы бір сызық бойымен тартылып, жалғыз сызықтан жоғары да, төмен де ылғи асып шығып отырады. Оның үстіне қойылатын қосымша асты, үстінде белгілері, нүктелері болады. Мұнда бірдейлік, бір өңкейлік, бір беткейлік жоқ. Мұның әріптерінің бірі биік, бірі аласа, бірі ұзын, бірі қысқа келіп, сөз әлпіне айрың-үйрің ашық сүгірет береді. Бір жағынан онысы, екінші жағынан қойылатын қосымша белгілері сеп болып, сөз сүгіретін көзге елеулі етіп, тез танытады, тез оқытады. Әріптердің бір өңкей, бір беткей тұру-тұрмауы оқуды ауырлату-жеңілдету жағына қанша сеп болатынын мынау мысалдан көруге болады. Бір ыңғай, бір беткей қойған, бір өңкейленіп тұрған бірнеше таяқша сүгіреттерін алайық та, сонымен саны да, алатын орны да, бойы да бірдей бірақ қойылуы бір ыңғай, бір беткей емес, сондықтан олар өңкейленіп тұрмаған екінші таяқша сүгіреттерін алайық та, аналардың астына мыналарды қойып санап қарайық, ыңғайы Қайсысы санауға оңай болар екен. Әрине, төменгісі санауға оңай. ы//и //и Латын әрпінен басылған кітап я газетті алып, араб әрпінен басылған кітапты я газетті алып қарасаң, қайсысындағы сөздердің әріптерінің әлпі таяқшалар сүгіреттерінің қайсысының әлпіне ұқсайды? Әрине, латындікі жоғары, арабтікі төменгі әліпті – деп қорытындылайды.

Біз А.Байтұрсынұлы жасаған әліпбиді өзімізге белгілі дереккөздерге сүйене отырып салыстырмалы кесте түрінде бергенді жөн көрдік. Әрине ғалымның жасаған әліпбиі сол замандағы қазақ тілінің қажеттілігін толық қанағаттандырғанына көз жеткізуге болады.

1-кесте. Қазақ тіліндегі әріптер мен дыбыстар қатынасы.

Қазіргі қазақ фонологиясындағы дыбыстардың саны	«Қазақ тілінің айтылым сөздігіндегі» дыбыстар	П.М.Мелиоран -скийдің алфавиті	Н.И.Ильминск ий-дің алфавиті	Ахмет Байтұрсынұлы ұсынған әліпби
1	2	3	4	5
[a]	А	А	а (ä)	ا
[ä]	Ә	Ä		
[o]	О	О	О	و
[ö]	Ө	Ö	Ö	
[y]	Ы	Ы	Ы	ى
[i]	І	І	І	
[u]	Ұ	У	У	ۇ
[ü]	Ү	Û	Û	
[e]	Е	Е	Е	ه
Барлығы-9	Барлығы-9	Барлығы-9	Барлығы-9	Барлығы-5
[b]	Б	Б	Б	ب
[g=γ]	Г	Г	Г	گ
	Ғ	ğ	ğ	غ
[d]	Д	Д	Д	د
[ʒ]	Ж	ж=Ț	Ж	ج
[z]	З	З	З	ز
[j]	Й	J=î	J	يہ (жарты дауысты)
[k=q]	К	К	К	ك
	Қ	К	ḳ	ق
[l]	Л	Л=l	Л	ل
[m]	М	М	М	م
[n]	Н	Н	Н	ن

[ŋ' = ŋ]	Ң	Ң	Њ	ڭ
[p]	П	П	П	پ
[r]	Р	Р	Р	ر
[s]	С	С	С	س
[t]	Т	Т	Т	ت
[w]	У	Ū (уу, үу)	W	ڤ (жарты дауысты)
[š]	Ш	Ш	Ш	ش
Барлығы-17	Барлығы-19	Барлығы-19	Барлығы-19	Барлығы-19
Жалпы-26	Жалпы-28	Жалпы-28	Жалпы-28	Жалпы-24

Кестені сараптай келе қазіргі таңда латын графикасына көшу кезінде ескерілуге тиіс факторлар қандай болмақ деген сауал өздігінен пайда болады. Жалпы кез-келген нәрсені қабылдауда, әр түрлі әсер етуші факторларды ескеру маңызды болмақ. Сол сияқты, латын графикасына негізделген әліпби жүйесіне көшіп, оны жасауда бірнеше ескерілетін факторлардың болуы заңдылық. Жасақталған әліпби құрылымы лингвистикалық, психологиялық, педагогикалық, графикалық және полиграфиялық талаптарды сақтауы қажет. Сондықтан, аталған факторлар арқылы жан-жақты қарастырылуы қажет.

Лингвистикалық фактор арқылы әліпбилердегі әріптер тілдің табиғатын, құрылымын толық бейнелеуі, бір-біріне жақын, ұқсас таңбаларды алмау, вокализм, консанонтизм сияқты фонетикалық белгілерді барабар мағынада қолдануы, бір мағынада жұмсалатын көп әріпті таңбаларды алмауы яғни бір единица бір таңба болуы және жиі кездесетін фонемалардың таңбалары қарапайым әрі жеңіл, ал сөзде немесе сөйлемде жиі кездеспейтін таңбаларды күрделі таңбамен беру сияқты мәселелер қарастырылады.

Психологиялық фактор арқылы диакритикалық белгілерді шектеу, яғни психологиялық тұрғыда диакритикалық белгілер тіл тұтынушылардың таңбаларды хатқа түсіруінде кідіруіне әкеліп соқтыратындықтан, әріп үсті, әріп асты белгілерді шектеп қолдану, сонымен қатар әріптерді қабылдау рационалды болуы зерделенуі қажет. Педагогикалық фактор арқылы әріптерді таңбалағанда, оларды тез тану және жазу оңтайлы болуы ескеріледі.

Полиграфия-техникалық тұрғыдан әріптердің берілуі мынадай мәселелерге көңіл қоюы қажет: а) әріп кескіні;

ә) диакритикалық белгілерді мүмкіндігінше шектеу.

в) жазу экономиясына зиян келтіретін диграф, тригаф (sh, sch) тәрізді белгілерді алмау;

г) экономикалық, өндірістік жағдайларға тиімді болуы көзделеді. Ал әріптердің графикалық тұрғыдан безендірілуі мынадай міндеттерге құрылады:

1) әр таңбаның өзіне тән белгілі бір ерекшелігі болуы тиіс;

2) таңба қарапайым әрі оңтайлы болуы тиіс;

3) таңбалар мәтінде үйлесімді құрылуы тиіс.

Қорыта айтсақ, әліпби құрудағы жоғарыда аталған факторлардың ескерілуі аса маңызды болмақ. Себебі, қазіргі өткен ғасырдағы латын графикасын құру барысында кеткен кемшін тұстарды болдырмау және ұлттық тілдік заңдылығымызды сақтай отырып, тіл дыбыстарын белгілеудегі қиындық туғызатын таңбалардан сақтана отырып, әріп қайталаушылыққа ұрынбай, өзіндік таңбамызды қалыптастыру бүтінгі тіл білімі ғылымының әліпби мәселесімен айналысатын ғалымдарына басты мақсат болмақ.